
ГРАБОВСЬКА С. Л.,
кандидат філософських наук,
доцент,
завідувач кафедри психології
філософського факультету,
Львівський національний
університет імені Івана Франка,
м. Львів

ОСТРОВСЬКА К. О.,
доктор психологічних наук,
доцент, професор,
кафедра психології,
філософський факультет,
Львівський національний
університет імені Івана Франка,
м. Львів

СТОСУНКИ ФІЛОСОФІЇ ТА ПСИХОЛОГІЇ ЕПОХИ ПОСТМОДЕРНУ: ОСТАТОЧНЕ « РОЗЛУЧЕННЯ» ЧИ НОВИЙ ЕТАП ЗБЛИЖЕННЯ?

У статті ведеться пошук концепцій та ідей, що можна розглядати як моменти зближення психології та філософії епохи постмодерну. Попри декларовану філософами-постмодерністами антипсихологічність, філософія і психологія демонструють взаємопроникнення та взаємодоповнення ідей та підходів.

Ключові слова: філософія, постмодернізм, психологія, конструктивізм, конструкціонізм.

В статье ведется поиск концепций, которые можно рассматривать как моменты сближения психологии и философии эпохи постмодерна. Несмотря на декларируемую философами-постмодернистами антипсихологичность, философия и психология демонстрируют ныне взаимопроникновение и взаимодополнение идей и подходов.

Ключевые слова: философия, постмодернизм, психология, конструктивизм, конструкционизм.

Nowadays, postmodernism has become a valuable scientific, literary and philosophic trend. Despite the declared anti-psychologism, postmodern philosophy is in fact connected tightly with psychological concepts, and often seeks for answers on psychological questions. That is why, the present paper is dedicated to ideas that can be considered as points of convergence of psychology and philosophy of postmodernism. It highlights several core concepts that are common to postmodern philosophy and psychology, such as schizoanalysis, relativity of psychiatric norm, social constructionism and constructivism, etc. Moreover, it shows that many philosophical methods of postmodernism may be useful in psychological practice and theoretical research. So, despite the separation of psychology and philosophy of modern age, in postmodern, they seem to come in touch again.

Key words: *philosophy, postmodernism, psychology, constructionism, constructivism.*

Постановка проблеми

Проблема «стосунків» між філософією та психологією актуальна на протязі усього часу існування психології як окремої науки, як прийнято говорити, у власних межах. Ідеї Г.І. Челпанова про емпіричну психологію як науку про душевні явища, що з необхідністю приводять до філософського аналізу феномену душі або до філософії духу [7], не лише не втратили актуальності, але й надихають шукати моменти зближення філософії і психології в складній, неоднозначній, буремній епосі постмодерну.

Постмодернізм як заперечення культури, філософії та методології модернізму виглядає як «заперечення заперечення»: якщо модернізм заперечував попередню культуру (академізм, позитивізм, сцієнтизм тощо), то постмодернізм фактично їх відроджує, використовуючи надбання минулого, нехай іронічно, з доповненнями та своєрідними інтерпретаціями, інверсіями, на перший погляд, дивними поєднаннями. Попри декларовану філософами-постмодерністами ан-

типсихологічність, у цьому напрямі використовують значно більше суто психологічних понять та підходів, ніж у філософських течіях епохи Нового часу та Модерну. Так, наприклад, Ж. Батай дає дуже цікаве визначення неврозу як боязкого переживання глибин неможливого, Р. Барт намагається з'ясувати особливості феноменів задоволення та насолоди, Ж. Делез і Ф. Гваттарі розробляють своєрідну форму теоретичного підходу з певним практичним застосуванням – шизоаналіз, Ю. Крістева у створеному нею семаналізі поєднує структуралізм, лінгвістику з психоаналізом, Ж. Деріда природу Психеї вбачає у створенні Іншого, М. Фуко глибоко вивчає проблему психічного здоров'я особистості, історію розвитку психіатрії, проблему керування собою та іншими тощо. Цей список можна продовжувати і продовжувати. Отож в постмодернізмі відбувається зближення психології та філософії, хоча попередні сто років психологія активно намагалася відокремитися від філософії, знайти свій особливий шлях, виробити власну своєрідну методологію дослідження

людської свідомості. Отож, спробуємо окреслити найбільш виразні моменти цього зближення.

Дж. Морс в „Енциклопедії постмодернізму” закидає психології невігластво щодо об’єктивності і суб’єктивності [6]. Яку реальність вивчає психологія: об’єктивну чи суб’єктивну? Чи можна вважати методи дослідження, якими послуговуються психологи, об’єктивними? Чи можна вважати об’єкт та предмет в психологічних дослідженнях незалежними від дослідника? Психологічне дослідження видається з одного боку суб’єкт-суб’єктивним (людина вивчає людину), а з іншого – суб’єктивно-суб’єктивним (бачення однієї людини у певний спосіб трактує інша). Об’єктом дослідження психологи на загал «домовилися» вважати не людину (або групу людей), а певні психічні феномени, чим нібито роблять дослідження об’єктивним. Але суб’єктивність дослідженого цим «знешкодити» не вдається: відповідаючи на запитання опитувальників, виконуючи завдання, поставлені дослідником, досліджуваний керується не лише своїм баченням змісту завдань, але й тим, наприклад, як йому хочеться виглядати в очах дослідника, який має актуальний настрій, самопочуття, як ставиться до участі в дослідженні тощо. У боротьбі за об’єктивність психологи останні десятиліття усе більше нагадують соціологів: намагаються досліджувати достатньо великі групи людей, застосовують репрезентативні вибірки, усе активніше використовують для опрацювання емпіричних даних різноманітні методи математичної статистики. Але суб’єктивність психологічного дослідження не обмежується суб’єктивністю відповідей досліджуваної особи: як не намагається дослідник, але позбутися власної суб’єктивності йому також остаточно

не вдається. Дослідник сам визначає свій об’єкт і предмет, в експерименті створює умови для вияву тих чи інших досліджуваних явищ, зрештою, інтерпретує на свій смак отримані результати. Навіть за умови використання методів статистичного аналізу отриманих емпіричних даних, психолог залишає за собою останнє слово в поясненні результатів. Як тут чітко визначити, що в дослідженні – об’єктивне, а що – суб’єктивне?

Отож, «за замовчуванням» у психології давно вже панують принципи, які окреслюють як засади постмодернізму: заперечення абсолютизації, невпевненість, відносність істини, апофеоз безгрунтовності, ідея про те, що подія завжди випереджає теорію, сумнів як головний метод пізнання тощо. Окрім того у психології з самого початку її існування у власних межах як самостійної науки не було визнано загальним певний предмет і підходи до його дослідження. Пліуралізм підходів та теоретичних парадигм у психології можна вважати її нормальним, звичним станом. Тому і цілісної категоріальної системи фундаментальної психології досі не створено. Коли психологи захоплюються ідеєю необхідності створення такої системи і формулювання загальних законів функціонування психічного, то власне це нагадує порівняння науки з детективом та науковою фантастикою (Ж. Делез). Показовими у цьому плані є ідеї Р.Р. Гарифулліна, який ратує за створення власне психологічного категоріального та понятійного апарату, відмову від використання понять і термінів інших природничих наук, та водночас обстоює ідею створення нанопсихології, як науки, що вивчає надсвідомі процеси принципово аструктурної психіки людини, кореляції між наноструктурними перетвореннями

та психічними і психофізіологічними процесами [2, 3], при тому активно використовуючи термінологію не лише фізіологічну, а й запозичену з фізики, кібернетики, математики та інших наук.

Диференціація як виокремлення щоразу нових наукових галузей та інтеграція різних (у тому числі і фундаментальних) наук давно уже нікого не дивує. Психологія не становить виключення у цьому плані: від самого початку психологія користалася з різних джерел (філософії, фізіології ВНД, психіатрії, соціології, педагогіки тощо). Понятійний апарат психології поповнювався не лише з перелічених наук, а й з фізики (поняття поля, валентності, локомоцій, ізоморфізму), математики, кібернетики тощо. Зрозуміло, що наявність власного понятійного апарату, який однозначно окреслює феномени, що вивчаються, дозволило б позбавитися багатьох проблем та не вельми плідних дискусій. Але слушною видається відома метафора Е. Гусерля: між світом і реальністю – глибоке провалля сенсу. Навіть якщо уявити таку фантастичну ситуацію, що психологи домовились би про систему однозначних визначень фундаментальних понять та категорій, сенс, який кожен напрям (а з-поміж представників напряму і майже кожен вчений!) вкладає у ці терміни, буде різний, оскільки позиція буде визначати бачення і трактування досліджуваних явищ та інтерпретацію понять, які застосовують.

Часто філософію постмодернізму називають рефлексією рефлексії науки, оскільки філософію звикло окреслюють як рефлексію науки. Якщо раніше наука відігравала роль дзеркала, в якому відображався світ, то постмодернізм хоче дзеркало зробити точкою відліку та критерієм істини.

Незважаючи на те, що постмодернізм проголошує ідею Розуму вищою за Практичний розсудок з його оціночними дихотоміями «добро - зло», «раціональне - ірраціональне», «дух - матерія», «ідеальне - матеріальне», «старе - нове», «чоловіче - жіноче» тощо, у його власному Задзеркаллі критерієм істини стає переживання, почуття (пригадаємо «еротику тексту», ідею насолоди, прагнення перетворитися у текст (за Р. Бартом) тощо, а це уже безсумнівно «терени» психології.

Багато ідей та підходів філософії постмодерну легко проінтерпретувати у психологічному контексті, і їх активно застосовують психологи у своїх дослідженнях. Це синергетика, ітіка та іміка, конструктивізм та конструкціонізм тощо. Психологічну інтерпретацію легко знайти для таких метафор як ризома, номад, долання нездоланної межі (трансгресія), дискурс, доля тощо. А такі феномени як ідентичність особистості, мова, комунікація, що дедалі більше стають популярними предметами дослідження філософів, психологія давно «приватизувала».

Важливим полем зближення філософії та психології на теренах постмодерну є запропонований у 70-х роках Ж. Делезом та Ф. Гваттарі шизоаналіз, що побачив світ у двотомнику «Капіталізм і шизофренія» («Анти-Едип» (1972), «Тисяча плато» (1980) та у роботі Ф. Гваттарі «Машинне несвідоме. Начерк шизоаналізу» (1979). Автори розглядають шизофренію не як традиційний психіатричний діагноз, а як продукт жорстокого гноблення, тиранії, деспотії. Суспільство не просто об'єднує людей і сприяє їхньому розвитку, а є передовсім машиною для продукування бажань, серед яких найпотужніші: «прагни», «бажай», «візьми», «придбай», «привласни».

Шизофренік, згідно цього підходу, не хвора людина з психіатричним діагнозом, а особа, що хоче жити за власними, а не нав'язаними ззовні бажаннями, має власне бачення світу і свої критерії оцінки подій та явищ.

Автори шизоаналізу вважають базою усіх природних та соціальних зв'язків сексуальний потяг та породжені ним імпульси. Ця активність несвідома. Власне несвідоме породжує циклічний саморух особистості завдяки сексуальним бажанням. Людина повинна довіряти цим своїм потягам і керуватися ними, плануючи дії та приймаючи рішення.

Поеднуючи положення теорії суспільного виробництва К. Маркса та психоаналітичну концепцію сексуального потягу, Делез та Гваттарі розробили багатомірну концепцію «машини, що бажає», яка є суб'єктом автоматичного (машинного) процесу. Цей процес вони трактують як модель механізмів функціонування несвідомого. Описана ними система «машини, що бажає» має такі складники: «машини-органи» – виробництво і життя загалом; «тіло без органів» – втілення антивиробництва, стерильна непродуктивна актуалізація інстинкту смерті, стагнація; «машина бажання» – продукування бажань, які функціонують лише у пошкодженому, зіпсованому стані.

Компоненти машинного процесу іманентно суперечливі, вони взаємно тяжіють і взаємно виключають, відштовхують одне одного. Це породжує конфлікт між складовими і всередині кожного елементу процесу продукування бажань. На основі цієї діалектики розроблена типологія «машин бажання», що описують її як процес в історичному контексті.

Головним способом вивільнення бажань є «вислизання» від будь-якої

визначеності, певності. Ф. Гваттарі має на меті побудувати «об'єктивно-суб'єктивну» метамодель несвідомого через глибоке та глибинне дослідження соціуму, в якому це несвідоме формувалося під впливом виховних, медичних закладів, ЗМІ тощо. Він пропонує замінити термін несвідоме терміном екстра-свідомість, оскільки це не просто «чорний ящик», або відсутність свідомості, а «екстракт», «квінтенсенція» найважливіших функцій свідомості [4].

На протигагу прихильникам нейро-лінгвістичного програмування, Ф. Гваттарі стверджує, що карти співпадають з територіями: опис, «картографування» суб'єктивності тотожні створенню суб'єктивності. Несвідоме, за цією концепцією, завжди має колективний характер, оскільки породжено культурою, яку асимілює конкретна особа. Отож практика шизоаналізу полягає у тому, щоб впорядкувати функціонування особистості, а не докорінно її змінювати. Для клієнта добрим є те, що його робить задоволеним, щасливим, оскільки поняття норми відносно (у кожної людини «норма» індивідуальна). Тому завжди особистість слід розглядати у системі її зв'язків. «Машина» – це абстрактний ансамбль різнорідних компонентів. За Ф. Гваттарі, психічні розлади виникають, якщо «абстрактні машини» ламаються, проблематичність «згущується», концентрується, людина перестає бути гнучкою, втрачає здатність давати собі раду з розв'язанням проблем. Отож, виникає необхідність створення інструменту дешифровки, прагматичного моделювання зв'язку між «абстрактною машинністю» і екзистенційними теоріями. Власне мова здатна структурувати первинні хаотичні несвідомі процеси. Суб'єктивність як сукупність процесів детериторіалізації,

багатократно (ризотно) заплутаних переміщень екзистенційними територіями створює умови до енергетичної дискурсивації продуктивного розвитку особистості.

Ідея відносності поняття психічної норми не нова для психології та психіатрії. Проблема природи, структури, механізмів та функцій несвідомого дискутується психологами впродовж усієї історії психології як науки.

Важливими як для філософії постмодерну, так і для психології цього ж напрямку є ідеї соціального конструктивізму і конструкціонізму. Прихильники ідеї соціального конструктивізму П. Бергер і Т. Лукман трактують пізнання як активне конструювання емпіричної дійсності через соціальні взаємини, в які суб'єкти пізнання вступають у процесі комунікації. Реальність конструюється самим суспільством, а не відображається у процесі пізнання [1]. Загалом ці ідеї для філософії та психології не можна вважати кардинально новими. Досить пригадати відоме твердження Протагора про те, що людина – міра усіх речей: існуючих, у тому, що вони існують, та неіснуючих, у тому, що вони не існують, та ідею Дж. Берклі про те, що бути – означає бути сприйнятим. Конструкціонізм як підхід, світобачення та, як часто зазначають дослідники, своєрідний безперервний діалог різних позицій, полягає у припущенні, що пізнання світу не є відображенням реальності або фіксуванням об'єктивних закономірностей, а є описом або тлумаченням світу, яке створюють люди, виходячи з їхнього бачення, що базується на конкретній культурі та стосунках цих людей з іншими. Ж. Дерріда зазначає, що текст деконструює, заміщає свій зміст, свій сенс і значення лише в ході нескінченного процесу самовіднесення. С. Фішп, вивчаючи

проблему декодування сенсу тексту читачем, стверджує, що текстуальний сенс за своєю природою є соціальним сенсом. Отож соціум інтерпретує тексти та робить їх взаємоприйнятними для членів соціуму. У цьому плані цікавими видаються ідеї М. Фуко, що доводить наявність зв'язку мови з системою владних стосунків та системою влади загалом. Отож, конструкціонізм пов'язує інтерпретацію суб'єктами подій та явищ свого життя з соціальними практиками і стверджує залежність соціальних стосунків від фіксування певних подій в тексті (описі), що завжди має суб'єктивне забарвлення.

Нагадаємо, що подібні ідеї містяться і у роботах Г.І. Челпанова, де проводиться думка про те, що людина сама творить, конструює зміст свого пізнання за допомогою мислення, отож створює світ, який пізнає. Предмети – сума відчуттів людини, ознаки, які приписують фізичним явищам – це певні відчуття, матеріальні речі люди пізнають через психічні стани, а не безпосередньо. Тому свідомість людини – не що інше, як психічна реальність [7].

У світовій психології ідея активного вибудовування суб'єктом знань у формі конструктів, що моделюють досвід цього суб'єкта пізнання, побутує з робіт Ж. Піаже, який розглядав інтелект як засіб адаптації людини до світу, завданням якого є створення ефективних пізнавальних схем, та Д. Келлі, що створив теорію особистісних конструктів, своєрідної форми організації психічних процесів особи, яка дозволяє передбачати та реалізовувати майбутні події через певну організацію поведінки та ситуації. За ідеєю Д. Келлі, кожна людина створює для себе образ довкілля за допомогою власної унікальної системи категоріальних шкал. На основі цього образу

особа формулює гіпотези про можливий перебіг подій та вибудовує певні поведінкові стратегії, приймає рішення про розв'язання проблем.

На думку відомого прихильника ідеї конструкціонізму К. Дж. Гергена (Джерджена), соціальні науки, які відкрито або приховано містять цінності та опис соціальних норм поведінки, не відображають та не описують соціальної реальності, а створюють її. Терміни психології історично та культурно зумовлені і тому їхнє виникнення закономірне у певний час і за певних історичних обставин. Наприклад, поняття конформізму, когнітивного дисонансу, каузальної атрибуції тощо несуть як негативне оціночне навантаження, так і створюють певну поведінкову, регулятивну настанову [5, 10].

Конструкціонізм у психології базується на таких положеннях:

- *практичний емпіризм*, що полягає у вимозі використовувати психологічні теорії та засоби емпіричного пізнання для розв'язання конкретних нагальних проблем, а не намагатися створювати загальні теорії та шукати загальні закономірності;
- *концептуальні нововведення*: оскільки мова є найважливішим інструментом міжособових комунікацій, наукова мова психології має вносити певні зміни у культуру і за її посередництвом у стосунки між людьми. Отож, бачення, зафіксоване і оприлюднене в певному дослідженні, стає текстом, доступним для інших, і може бути використане як потужний культурний ресурс для розв'язання різноманітних практичних проблем;
- *ціннісна рефлексія*, як визначення вартісності наукових досягнень через моральні критерії та практичні результати їхнього застосування [8].

Застосування цих положень у конкретних психологічних дослідженнях надихає створення нових форм аналізу. Так, Р. Харре створив дискурс-аналіз, що полягає у вивченні способів конструювання «Я» в процесі спілкування, різноманітних взаємодій та «саморозповідей» особи про свій досвід, свої переживання, свої враження. Головна функція дискурс-аналізу – переводити образи в буттєву форму, створювати структуру реальності шляхом постулювання та узагальнення значень, виходячи з бачень учасників процесу комунікації. На основі цього процес навчання трактується як опанування ментальними моделями світу на базі раніше засвоєного досвіду.

Людина, стверджують конструкціоністи, породжена соціальним контекстом, є функцією особистої історії та розвитку культури. Отож, за такого підходу цілком природною видається методологічна вимога вивчати людину через призму стосунків, що віддзеркалюють внутрішню картину суб'єктивного досвіду особи. Тому прихильники конструкціонізму у дослідженнях надають перевагу якісним методам дослідження, аналізу розповідей, самопрезентацій, наративу, тоді як попередники переважно базували (та активно продовжують нині) свої дослідження на біхевіоральній або диспозиційній парадигмі, що абсолютизує кількісні методи дослідження, перетворює математичні методи опрацювання даних у єдиний переконливий та безпомилковий критерій валідності результатів дослідження.

Показовим є конструкціоністський підхід до роботи з клієнтом, сформульований В. Вацлавіком, що вважає найважливішим завданням психотерапевта навчити клієнта створювати альтернативні конструкції (описи) світу, ситуації, в якій клієнт не може

дати собі раду, визначити своє місце в системі стосунків з довкіллям, навчитися чітко формулювати проблему і, змінюючи кут зору, побачити проблему з різних сторін, що може допомогти у її конструктивному розв'язанні власне для клієнта [9]. Конструювання біографічного опису у наративах дозволяє знайти оптимальні для клієнта версії актуальної поведінки та її самооцінювання і ставлення до ситуації, що і забезпечує психологічне благополуччя та зарадність особи.

Висновки

Спроба досягнути вплив постмодерної філософії на сучасну психологію наштовхує на думку, що «нерівноправність» стосунків цих наук, яка спонукала до створення Філософії психології, має бути подолана створенням Психології філософії. Предметом психології філософії мали би бути психологічні механізми виникнення та розвитку різноманітних філософських поглядів та течій, психологічні особливості особистості авторів філософських концепцій та соціально-психологічний контекст їхнього життя, що дозволило б глибше зрозуміти сутність їхніх поглядів, спробувавши поглянути на світ їхніми очима і зрештою зрозуміти, чому, намагаючись знайти спільну для усіх абсолютну іс-

тину, люди роблять це щоразу інакше, проголошуючи толерантність як принцип, абсолютизують свій кут зору. Зрештою, засадничо виголошений філософами-постмодерністами антипсихологізм, як принципове заперечення суб'єктивного чинника в інтерпретації феноменів культури, привів до створення ними шизоаналізу, комунікаційної філософії, аналізу власне психологічних феноменів, таких як ідентичність, особистість, відчуття, почуття, мовлення тощо. Практично кожен філософ-постмодерніст аналізує феномени та процеси, що лежать в полі предмету психології, намагається використати психологічні підходи та методології до дослідження цих феноменів, поєднати з філософським контекстом. Долі філософії та психології споконвіку не просто перетинаються, а йдуть одними стежками, оскільки, як не намагаються розвести об'єкт і предмет цих наук, це не вдається: як не можна розірвати систему «людина – світ, в якому вона живе», так неможливо й докорінно роз'єднати філософію та психологію. Опис ідей переважної більшості видатних психологів можна знайти не лише у підручниках та монографіях з історії психології, а й у книжках під назвою «Історія філософії».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / Пер. с англ. Е. Руткевич; Моск. филос. фонд. – М.: Асадетіа-Центр; Медиум, 1995. – 323 с.
2. Гарифуллин Р.Р. Непредсказуемая психология. О чем молчал психотерапевт / Р.Р. Гарифуллин. – Казань: Каз.ун-т, 2003. – 384 с.
3. Гарифуллин Р.Р. Постмодернистская психология или язык и алгоритмы искусства в психологии / Р.Р. Гарифуллин // Образование и культура постмодерна: сб. статей / Казан. Гос. ун-т. – Казань: Каз.ун-т, 2005. – С. 48-50.

4. Гваттари Ф. Машинное бессознательное. Очерки по шизоанализу // Архетип. – 1996. – № 3-4. – С. 95-103
5. Джерджен К. Дж. Социальный конструкционизм: знание и практика: Сб. статей / Пер. с англ. А.М. Корбута; под общ. ред. А.А. Полонинникова. – Мн. : БГУ, 2003. – 232 с.
6. Морс Дж. Р. Психология // Энциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста, В. Тейлора. – К., 2003. – С. 345-349.
7. Челпанов Г.И. Психология. Философия. Образование / Г.И. Челпанов. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т : Воронеж : НПО «МОДЭК», 1999. – 520 с.
8. Якимова Е. В. Социальное конструирование реальности: социально-психологические подходы: науч.-аналит. обзор / Е.В. Якимова // РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. социологии и социал. психологии. – М.: ИНИОН, 1999. – 115 с.
9. Gergen K.J. Realities and relationships: soundings in social construction / K.J. Gergen – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1997
10. *Invented Reality: How Do We Know What We Believe We Know?* (ed. Watzlawick P.). – N.Y., 1984. – 352 p.